

Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv, Amsterdam
Spectrum maakt deel uit van Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv
Amstelvein 34
1096 BC Amsterdam

© 2026 Diederik Oostdijk
© 2026 Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum bv, Amsterdam

Eerste druk oktober 2026

Ontwerp omslag: Roald Triebels
Auteursfoto: Bonnita Postma
Opmaak: Elgraphic

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van Marianne Schönbach Literary Agency B.V.

Volledige bronvermelding schilderijen en tekeningen in fotokaternen:

Jan Sluijters, Portret van Dora (Duifje) Schönlicht-Nieuwkerk, 1920, pastelkrijt, aquarel, papier, 80 x 58 cm, 003.2022, schenking Familie Nijkerk, Stedelijk Museum Amsterdam, © Pictoright Amsterdam 2026.

Gerbrandt van den Eeckhout, *De overlieden van het Kuipers- en Wijnverlatersgilde* (1673) olieverf op doek, 211,5 x 253 cm, NK2378, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, in bruikleen aan Amsterdam Museum, SB 5402.

Casper Netscher, *Pieter de Graeff* (1638-1707), *heer van Zuid-Polsbroek, Purmerland en Ilpendam, Schepen van Amsterdam* (1663), olieverf op paneel, 51 cm x 36 cm, NK2342, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bruikleen aan Rijksmuseum, SK-A-3977.

Casper Netscher, *Jacoba Bicker* (1640-1695), *Echtgenote van Pieter de Graeff* (1663), olieverf op paneel, 51 cm x 36 cm, NK2341, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bruikleen aan Rijksmuseum, SK-A-3978.

Carl Gottlieb Peschel, *Jozef wordt door zijn broers verkocht* (1831), olieverf op doek, 107 x 138 cm, eigendom van de Bondsrepubliek Duitsland, in bruikleen bij het Martin-von-Wagner-Museum, Würzburg, Duitsland. Zie www.provenienzdatenbank.bund.de voor informatie over de herkomst.

Barend Graat, *Interieur met een man die een vaandrig groet*, ca. 1660-1669, olieverf op doek, 65 x 57 cm, NK2374, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

August Ludwig Schmitt, 1927, krijttekening, *Hans Schüle*, 43 x 32 cm., Privéarchief Esther de Boer.

Theo van Reijn, *Hans Schüle*, 1943, krijttekening op papier, 43,5 x 34 cm, privéarchief Kik Elte.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

ISBN 978 90 0039755 6
ISBN 978 90 0039756 3 (e-book)
NUR 680
www.spectrumboeken.nl

De manier waarop voorwerpen worden doorgegeven is altijd al een verhaal. [...] Wat wordt er herinnerd, wat wordt er vergeten? Soms is er een keten van vergeten, het uitwissen van een vorige eigenaar en tegelijk de langzame aanwas van nieuwe verhalen.

Edmund de Waal, *De haas met ogen van barnsteen*

En zou het niet denkbaar zijn, vervolgde Austerlitz, dat wij ook in het verleden, in dat wat al geweest is en grotendeels uitgewist, afspraken hebben en daar plaatsen en personen moeten opzoeken die, als het ware aan gene zijde van de tijd, met ons in verband staan?

W.G. Sebald, *Austerlitz*

Inhoud

Proloog	9
1: Voorbereidingen op de vlucht (1914-1940)	17
2: Een passende prijs (1940-1941)	54
3: Verdienstelijk kunstbeschermer (1941-1943)	85
4: De vaandeldrager (1941-1942)	126
5: Ontheemd (1943-1945)	166
6: Terug naar een dode stad (1944-1946)	211
Epiloog	259
<i>Dankwoord</i>	273
<i>Bronnen en verantwoording</i>	277
<i>Bibliografie</i>	285
<i>Personenregister</i>	305

Proloog

Op dinsdag 13 mei 1941 had iedereen het over een ontsnapping, maar de nieuwsberichten spraken elkaar tegen. Zeker was dat Rudolf Hess, prominent partijlid van de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) en Adolf Hitlers plaatsvervanger, in een jachtvliegtuigje was verdwenen. Het *Algemeen Handelsblad* berichtte die dag op de voorpagina dat Hess en zijn Messerschmitt vermist waren en volgens *de Volkskrant* was hij verongelukt. De *Haagsche Courant* berichtte 's ochtends het officiële nieuws uit Berlijn dat Hitlers plaatsvervanger ziek was en aan waanbeelden leed. Hoewel Hitler hem had verboden te vliegen, had de tweede man van het Duitse Rijk de bevelen van de Führer genegeerd. Hess was op 10 mei 1941 bij Augsburg opgestegen, zo veel was duidelijk, maar het was gissen naar wat er in werkelijkheid was gebeurd. Nederlanders waren een jaar na aanvang van de oorlog gewend geraakt aan propaganda en nepnieuws en wisten niet wat ze moesten geloven.

Wie wel naar de BBC kon luisteren, kwam er al snel achter hoe het echt zat: Hess leefde nog, hoewel zijn vliegtuigje neergestort was in Schotland. Hij was met een parachute geland in het land van de aartsvijand. Maar waarom wilde Hess vluchten? Wilde hij vrede sluiten met Engeland? Wilde hij de Britten waarschuwen voor de Duitse aanval op de Sovjet-Unie die op het punt stond te beginnen? Handelde hij alleen, of had hij dit met Hitler bekokstoofd? Voorlo-

pig kwamen er geen antwoorden op die speculatieve vragen.

Wat de krant die dag niet haalde, was dat er nog een spectaculaire vluchtpoging gaande was, deze keer met toestemming van de nazi-autoriteiten. Op 9 mei, de dag voordat Hess opsteeg uit Beieren, vertrok de eerste van drie treintransporten van Amsterdam naar Hendaye in Zuidwest-Frankrijk via Brussel en Parijs. Aan boord zaten tientallen Joden die Nederland mochten verlaten en zo aan de Shoah zouden ontsnappen. Plannen voor grootschalige deportaties naar het oosten waren al in de maak, maar deze kleine groep Joden kon het land net op tijd verlaten.

Op 13 mei vertrok de tweede trein, met 31 Joden met bestemming Argentinië, Cuba, Mexico en de Verenigde Staten. Drie dagen later, op 16 mei, verliet het voorlopig laatste transport Amsterdam Centraal. De treinstellen waren daarna nodig om Duitse soldaten naar het oosten te vervoeren om te vechten tegen Stalins troepen. Onder de Joodse passagiers die op dinsdag 13 mei om 17.30 uur de trein naar het zuiden en de vrijheid namen, bevonden zich gezinnen, getrouwde stellen en een enkele alleenstaande man. Het grootste gedeelte van het reisgezelschap dat de felbegeerde emigratiepapieren had weten te bemachtigen, kwam uit Duitsland en Nederland, maar ook twee Brazilianen en een Panamees reisden die avond mee.

De oudste passagier die aan boord ging, was bankier Carl Alfred Schoenlicht, die zeven weken eerder 65 jaar oud was geworden.* Hij was tot een halfjaar ervoor een van de beherend vennoten van Gebr. Teixeira de Mattos geweest, een bank op de Amsterdamse Herengracht. Schoenlicht, altijd keurig in pak, werd vergezeld door zijn eveneens chic geklede echtgenote Dora Schoenlicht-Nijkerk en hun schuchtere negentienjarige dochter Lonnie. Geen van de 31 Joden die naar Hendaye vertrokken, was onbemiddeld, maar Alfred was de rijkste man in het gezelschap. De geboren Duitser woonde sinds de Eerste Wereldoorlog in Nederland. In die tijd had

* Officieel was zijn naam 'Schönlicht', maar omdat hij het zelf spelde als 'Schoenlicht' houd ik die spelling aan in het boek voor hem, zijn vrouw en twee dochters.

hij een gigantisch kapitaal opgebouwd, al was het maar de vraag of je daar wat aan had als Jood in deze nieuwe oorlog. Dora was degenen die bij haar man had aangedrongen op hun vertrek. Alfred en Lonnie hadden eigenlijk liever in Nederland willen blijven. Een paar maanden voor vertrek had Alfred drie schilderijen verkocht aan Adolf Hitlers opkoper die in Amsterdam was om kunst in te slaan voor het in Linz geplande Führermuseum. Het geld dat Schoenlicht hiervoor ontving – ruim honderdduizend gulden – had hij ingezet om de vlucht van zijn gezin te bekostigen.

Dora had ook haar jongere broer, Bob Nijkerk, proberen te overtuigen om mee te gaan. De metaalhandelaar die sinds twee jaar weer in Amsterdam woonde nadat hij de Brusselse vestiging van het familiebedrijf had gerund, koos ervoor om samen met zijn vrouw en drie schoolgaande kinderen achter te blijven. Maar binnen een paar maanden zou Bob eveneens een plan smeden om te ontsnappen aan het naziregime. Ook dat plan had te maken met kunst. Een van Alfred Schoenlichts medevennoten bij de Teixeira de Mattos-bank, Julius Schüle, worstelde met hetzelfde dilemma als de gezinnen Nijkerk en Schoenlicht. Volgens de nazirassenwetten was hij driekwart Joods. Hij was vooral bezorgd om zijn oudste dochter Hans, die al een paar jaar samen was met haar verloofde Philip Elte, die ook driekwart Joods was. Allemaal stonden zij voor onmogelijke keuzes, waarvan ze de risico's en kans van slagen niet goed konden overzien. Wat was wijsheid?

Die dertiende mei in 1941 was een zonoevergoten dag geweest in Amsterdam, zo'n dag waarop je voelt dat de zomer eraan komt. Na een koude nacht steeg de temperatuur tot bijna 17 graden. Ondanks de oorlog was het een drukte van jewelste rond het Centraal Station. Door gebrek aan brandstof reden er steeds minder auto's en bussen. Paardenkarren waren weer verschenen in het straatbeeld op het Stationsplein. De trams waren overvol. Per persoon mochten de reizigers naar Zuid-Frankrijk vijftig kilo handbagage meenemen. Dat is weinig om een nieuw leven mee te beginnen, maar veel om te dragen, zeker voor Alfred, die gewend was om in luxe te reizen. Alfred, Dora en Lonnie werden afgezet op het Cen-

traal Station door Jo Vincent, een bekende sopraan en een vriendin van Dora. 'Jullie komen terug als die rotmoffen weg zijn,' fluisterde Vincent het gezin bemoedigend toe toen ze afscheid van hen nam.

De reis uit bezet Nederland was een dure aangelegenheid. Om te beginnen moesten de passagiers het transportkantoor Brasch & Rothenstein vijfhonderd gulden per persoon betalen voor de overtocht. Daarnaast moest je voor bijvoorbeeld een visum voor Cuba – waar het gezin Schoenlicht naartoe zou gaan – per gezinslid een kredietbrief van tweeduizend dollar en een depot voor nog eens vijfhonderd dollar overleggen en een reisverzekering afsluiten van honderdvijftig dollar. De Duitse bezetter vroeg naar verluidt ook vijftigduizend Zwitserse francs voor elke emigrerende Jood. Het duurste waagstuk zou de bootreis naar het Caraïbische eiland worden. Alle tickets vanuit Spanje en Portugal naar Zuid- en Midden-Amerika waren tot september 1941 uitverkocht. Ze waren opgekocht door tussenhandelaren die woekerprijzen vroegen aan wanhopige Joden die het continent zo snel mogelijk wilden verlaten.

Normaal gesproken was dit soort bedragen geen probleem voor Alfred. Maar net als alle reizigers aan boord van de trein had Schoenlicht bij het deviezeninstituut al zijn bezittingen moeten opgeven. Met een rode pen had de Duitse leider van dat instituut achteloos aangestreept wat Alfred, Dora en Lonnie Schoenlicht wel of niet mee mochten nemen. Zo mocht Dora twee gouden trouwringen houden, een dameshorloge dat ze had geërfd van haar moeder, een broche en een halsketting met nepparels. Maar haar ring, armband en collier met echte parels werden ingepikt. Alfred moest een Etruskische ring die hij had gekocht op een veiling, en een glazen horloge met ketting dat hij had geërfd van een bevriende industrieel, inleveren. Daarentegen mocht Schoenlicht een duurder gouden zakhorloge dat hij had gekregen bij de oprichting van Ferrostaal waar hij directeur van was geweest, wel houden. Lonnie mocht een armband en een broche houden. Willekeur regeerde. Opmerkelijk genoeg maakte het deviezeninstituut geen bezwaar tegen het meenemen van buitenlandse vermo-

gens. Zowel Alfred als Dora Schoenlicht bezat veel internationale effecten.

Inmiddels hadden de machinist en zijn stoker het vuur aangewakkerd in de stoomlocomotief van de *D-Zug*. Langzaam werd de locomotief in beweging gebracht. In zijn jongere jaren had Schoenlicht over de hele wereld spoorwegen laten aanleggen. Hij had je ongetwijfeld precies kunnen vertellen welk type locomotief dit was, wie die gebouwd had en uit welke bestanddelen die was opgebouwd. Met horten en stoten kwam de locomotief in beweging en – steeds sneller puffend – trok de vier wagons met zich mee. Binnen een mum van tijd had de trein het einde van de spoorkap van Amsterdam Centraal bereikt. Vervolgens verdwenen ook de wagons onder een gigantische reclametekst van 'Blom & Van der Aa', een verzekeringsmaatschappij, die geplakt was over de glazen panelen aan de westzijde van de overkapping. Het bedrijf verkocht 'Alle Assurantiën', zoals in koeienletters te lezen was. De Joodse reizigers waren nog niet verzekerd van een goede uitkomst, maar ze waren in ieder geval onderweg.

De Duitsers waren Alfred en zijn gezin opvallend welgezind. Dit was te danken aan Schoenlichts verdiensten voor het Duitse Keizerrijk in de Eerste Wereldoorlog en zijn goede contacten met de Duitse legatie in Den Haag, waar Alfred tot die meidag woonde. De meesten van de 31 passagiers probeerden al meer dan een jaar Nederland te verlaten, maar Alfred, Dora en Lonnie waren pas recentelijk met spoed toegevoegd aan de lijst. Dit was gebeurd op afspraak van Walter Schulze-Bernett, een Wehrmachtofficier die verantwoordelijk was voor de drie opmerkelijke Jodentransporten uit Nederland in mei 1941. In de jaren twintig had Schulze-Bernett in de Amsterdamse bankensector gewerkt en hij kende Alfred dus al vele jaren. Op 8 mei was hijzelf uit Den Haag vertrokken om de drie transporten vooruit te snellen. Voor deze reis was Schulze-Bernett niet gekleed in zijn afschrikwekkende Wehrmachtuniform, maar in burgerkleding.

Zonder dat Alfred, Dora en Lonnie het wisten, waren ze betrokken bij een geheime missie: Operatie Aquilar. Schulze-Bernett,

verantwoordelijk voor Duitse spionageactiviteiten vanuit Den Haag, had een plan bedacht om geheim agenten naar Zuid- en Midden-Amerikaanse landen te sluizen. Het idee was twee maanden eerder ontstaan toen hij de directeur van Brasch & Rothenstein had ontmoet die Joden wilde helpen om te emigreren. Dat plan kon dienen als dekmantel. En zo gebeurde het dus dat tussen de Joodse vluchtelingen die in een van de vier wagons zaten, zich ook mogelijk Duitse spionnen bevonden die onder valse voorwendselen meereisden.

Bij de uitvoering van zijn plan was Schulze-Bernett afhankelijk van de medewerking van de ss, die zich bemoeide met de emigratie van Joden uit bezet Nederland. Hij vond in Albin Pilling, werkzaam bij de *Zentrale Ein- und Ausreisestelle* in Den Haag, een medestander. De politiecommissaris stelde zich welwillend op en gaf officieel toestemming aan Brasch & Rothenstein om vier wagons en een restauratiewagon te reserveren. Nadat hij alle persoonsgegevens had gecontroleerd, keurde hij de emigratieplannen van tientallen Joden goed die op 9, 13 en 16 mei zouden vertrekken.

Pilling benaderde vervolgens Truus Wijsmuller-Meijer, een niet-Joodse huisvrouw uit Amsterdam, met de vraag of zij de drie transporten wilde begeleiden. Zij fungeerde als schakel tussen de Joodse emigranten en de meereizende Duitse officieren. Wijsmuller had zich al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog ingezet voor het Kindertransport van Joodse kinderen naar vooral Engeland. Pilling bood haar een fors bedrag, maar Wijsmuller weigerde compensatie voor haar tijd en energie. Ze bedong wel als tegenprestatie dat een aantal Joodse kinderen gratis mocht meereizen. Zo geschiedde. Wijsmuller reisde binnen tien dagen drie keer op en neer van Amsterdam naar Zuidwest-Frankrijk en nam in totaal 25 Joodse kinderen mee. Een aantal van hen zat dus ook in de trein die op 13 mei laat in de namiddag behoedzaam richting Haarlem reed en daarna langs Leiden en Den Haag, tot die dag de woonplaats van het Schoenlicht-gezin, raasde.

's Avonds kwam de trein in Brussel aan. Het bonte gezelschap met Joodse gezinnen, verweesde kinderen, Duitse officieren en

mogelijk spionnen overnachtte in de Belgische hoofdstad. Alfred, Dora en Lonnie kenden de stad goed. Alfred had er voor de eeuwwisseling gewerkt. Dora's broer Bob Nijkerk had er bovendien jarenlang, tot 1939, gewerkt toen hij er de Belgische vestiging van het familiebedrijf leidde. De volgende ochtend om acht uur vertrok de groep weer met de trein naar Parijs. Ook die stad kende Alfred op zijn duimpje. Hij had er tot de Eerste Wereldoorlog gewerkt en gewoond met zijn eerste vrouw. Een paar uur lang konden de passagiers zich vrij en ongedwongen bewegen in Parijs. Niemand probeerde te vluchten of onder te duiken, rapporteerde Schulze-Bernett tevreden. Niet dat er als buitenlandse Jood in 1941 veel te genieten was in de Franse hoofdstad die Hitler bijna een jaar eerder had veroverd. Op de dag dat het reisgezelschap er een tussenstop maakte, vond de eerste grootschalige razzia in Parijs plaats. Ruim 3700 Joden werden hierbij opgepakt.

De ontsnapping van het gezin Schoenlicht ging ondertussen wel onverdroten door. Diezelfde avond vertrok de groep, wederom per trein, naar het Franse kuststadje Hendaye aan de Spaanse grens. Daar op het perron wachtte Schulze-Bernett de Joodse emigranten op toen de trein om 21.10 uur het station binnenrolde. Hij maakte een praatje met Wijsmuller en zorgde er persoonlijk voor dat de Joodse emigranten veilig de grens konden oversteken.

Toen de afgepeigerde maar opgeluchte reizigers eenmaal op Spaans grondgebied waren, viel het reisgezelschap uiteen. Alfred, Dora en Lonnie legden de korte afstand af naar de Baskische stad San Sebastián. Terwijl duizend kilometer noordelijker het vliegtuig van Rudolf Hess geborgen werd en hijzelf naar de Tower of Londen werd afgevoerd, namen zij hun intrek in Hotel María Cristina. De kogelgaten in de façade van dat luxueuze hotel – overblijfselen van de Spaanse Burgeroorlog – lieten zien dat de oorlog dichtbij was. Maar ze waren veilig, ze waren ontsnapt.